

ÇAĞDAŞ DÖNEMDE KUR'AN MUHTEVASINA YÖNELİK ÇALIŞMA TÜRLERİ HAKKINDA BİR İNCELEME

AN ANALYSIS ON WORK TYPES REGARDING THE CONTENT OF THE QUR'AN IN THE CONTEMPORARY PERIOD

Abdullah KARACA

Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,

Tefsir Anabilim Dalı,

akaraca@selcuk.edu.tr,

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6755-257X

Öz*

Çağdaş dönemde Kur'an muhtevasına dair çalışmalar özel bir ilgi alanı olmuş ve bu amaçla çeşitli kitaplar telif edilmiştir. Kur'an içeriğini ele alan çağdaş çalışmalar, konulu tefsir araştırmaları ve başvuru kaynağı türü eserler olabilmekte, aynı zamanda akademik veya halka yönelik olarak hazırlanabilmektedir. Bu çalışma Kur'an muhtevasına yönelik hazırlanan çağdaş çalışmaların ne tür telif yöntemleri şeklinde tezahür ettiğini incelemektedir. Çalışma, tespit edilen telif türlerine örnekler vermekte ve aralarında bir tasnif denemesi yapmaktadır. Araştırmanın ulaştığı veriler neticesinde şu üç çalışma türü tespit edilmiştir: Kur'an muhtevasını müstakil bir mesele olarak inceleyen/tartışan betimleyici/teorik eserler, Kur'an'ın bütün muhtevasına yönelik çalışmalar ve Kur'an'ın başlıca konularına yönelik çalışmalar. Kur'an'ın bütün muhtevasına yönelik çalışmalar içerisinde Kur'an ansiklopedileri, fihrist türü çalışmalar, Kur'an'ın konulu tefsiri çalışmaları ve sîret eksenli Kur'an okumaları bulunmaktadır. Konularına göre ayrılmış mealleri, tefsir fihristlerini ve *tebvîb* türü çalışmaları fihrist türü eserlere; Kur'an'ın sistematik bir yapıya sahip oluşu ve tenâsübü ile ilgili eserleri de Kur'an'ın konulu tefsiri çalışmalarına dâhil edebiliriz. Bazı tefsirler ve mealler de âyetleri konu başlıkları altında izah etmektedir. Kur'an'ın başlıca konularına yönelik çalışmalar ise küçük hacimli Kur'an ansiklopedileri, Kur'an'ın ana konularını ele alan eserler, Kur'an'ın ilkelerine/prensiplerine dair eserler, kavram çalışmaları ve Kur'an'ın maksatlarına

* Bu çalışma hazırlanırken, 04.01.2019 tarihinde Prof. Dr. Ömer Çelik'in danışmanlığı ve destekleriyle tamamladığımız "Kur'an Muhtevası Bağlamında Kur'an Ansiklopedilerinin Tahlil ve Değerlendirmesi" başlıklı yüksek lisans tezimizin (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019) birinci bölümünden istifade edilmiş, gerekli düzenleme ve ilaveler yapılmıştır/ During the preparation of this study, the first part of my master thesis "An Analysis and Evaluation of Encyclopedias of the Qur'an in Terms of the Content of the Qur'an", (Marmara University, İstanbul/Turkey, 2019), completed on 04.01.2019 by the advisory and support of Prof. Dr. Ömer Çelik, was utilized, additionally, necessary arrangements and additions were included.

yönelik eserlerden oluşmaktadır. Âyet seçimleri ile oluşturulan eserler ve konulara göre renklendirilen Mushaflar ana konuları tespit eden eserlere dâhil edilebilir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'an, Kur'an muhtevası, Konulu Tefsir, Başvuru Kaynakları

Abstract

Studies on the content of the Quran in the contemporary period have been a special area of interest and various books have been written for this purpose. Contemporary works that deal with the content of the Quran can be thematic tafsir and reference books as well as can be prepared academically or for the general public. This study examines the types of contemporary works prepared for the content of the Quran. The study examples of types of related works found out and makes a classification attempt between them. As a result of the data obtained by the research, the following three types of works have been identified: descriptive/theoretical works that examine/discuss the content of the Quran as a matter, studies on the whole content of the Quran and studies on the main subjects of the Quran. Among the studies on the whole content of the Quran, there are encyclopaedias of the Quran, index studies, thematic tafsirs and readings of the Quran based on sîra. The translations of the Quran classified according to their subjects, exegesis indexes and *tabvib* works can be included in index type works. The works related to the systematic structure of the Quran and its coherence can be included in the thematic interpretation of the Quran. Some commentaries and translations of the Quran also interpret Quranic verses under subject headings. Studies on the main subjects of the Quran consist of small-volume Quran encyclopaedias, works dealing with the main topics of the Quran, works on the principles/doctrines of the Quran, concept studies and works on the purposes of the Quran. The works created with the verse selections and the Mushafs coloured according to the subject can be included in the works that determine the main subjects.

Keywords: Tafsir, Quran, The Content of The Quran, Thematic Exegesis, Reference Books

Giriş

Kur'an, içerdiği konuları belli bir tertip ile ele almamakta, farklı konuları iç içe sunmaktadır. Âyetler bir konuyu işlerken, daha başka konulara da atıfta bulunmaktadır.¹ Âyetlerin siyak-sibak çerçevesi, doğrudan veya dolaylı olarak diğer pasajlarla irtibat halindedir. Bu sebeple, değil bir âyet grubu, bir terkip bile birden fazla hedef gözetebilmekte, birimler tek bir konuya kolayca tahsis edilememektedir.² Kur'an'ın 'i'câz' yönü ile muhtevası irtibatlandırılarak, onun zengin bir içeriğe sahip olduğuna dair de yaygın bir kanaat vardır. Örneğin, Râğıb el-İşfahânî (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) Kur'an'ın pek çok manayı içermesini mucize

¹ Hasan Yılmaz, *Kur'ân ve Muhtevası-Tematik ve Sistematik Bir İnceleme* (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 15.

² Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, (İstanbul: Şule Yayınları, 2011), 155.

yönlerinden saymaktadır.³ Kur'an'ı yorumlayan insanların farklı zaman ve zemine ait oluşu Kur'an muhtevasını -muhataplar açısından- esnek kılan bir diğer husustur. Dolayısıyla, Kur'an'ın yapısı, i'câz meselesi ve muhatapların farklılığı gibi etmenlerle, "Kur'an muhtevası" algısı önemli ölçüde öznel bir karakter taşımaktadır.

Kur'ân ve muhtevası kendine özgü olduğu için, ondaki konuları tespit ve tasnif ciddi manada zorluk taşımaktadır. Kur'ân muhtevasının özgün oluşu, doğal olarak onun muhtevasına yönelik yaklaşımları da çeşitlendirecektir. Zira Kur'ân muhtevasına yönelik farklı farklı açıklamalar, sınıflandırmalar yapılmaktadır. Durum böyle olunca, Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalar bir nevi öznel yaklaşımlar olacaktır. Esasen Kur'ân muhtevasına yönelik çalışmalardaki farklılık, bir bakıma onun muhtevasının kapsamlı veya -en azından- hususi oluşuna delil teşkil etmektedir.⁴

Çağdaş dönemde Kur'an hakkındaki çalışmalar, geçmişe nazaran nitelik ve nicelik açısından farklılıklar taşımaktadır. Bu meyanda, Kur'an muhtevasının günümüzde özel bir ilgi alanı haline geldiği söylenebilir. Günümüzde Kur'an muhtevası hakkında birçok çalışma yapılmaktadır. Çalışmamız, yakın dönemde Kur'an muhtevasını ele alan farklı çalışma türlerini tespit etme amacını taşımaktadır. Kur'an muhtevasını inceleme açısından farklı hareket noktaları bulunmaktadır. Kimi çalışmalar Kur'an'ın maksatlarını ele alırken, kimi çalışmalar Kur'an ilkelerini/prensiplerini incelemektedir. Yine, bazı eserler konu endekli iken, bazı çalışmalar kelime-kavram merkezli oluşturulmaktadır. İncelenecek çalışmaların bir kısmı "konulu tefsir" türü eserler arasında yer alabilecek yapıdadır. Diğer bir kısmı da Kur'an araştırmaları hakkında başvuru türü eserler niteliğindedir.⁵ Kur'an muhtevası ile ilgili teliflerin bir kısmı akademik mahiyette iken, kimi çalışmalar halka yönelik olabilmektedir. İster konulu tefsir türünden olsun ister başvuru kaynağı olsun ister akademik ister halka yönelik olsun, Kur'an'ın muhtevası ile ilgilenen tüm çalışmalar, "Kur'an muhtevasına yönelik telifler" şeklinde bir şemsiye kavramın içerisinde değerlendirilebilir. Biz bu çalışmada, Kur'an muhtevası ile ilgili farklı çalışma türlerini tespit edeceğiz. Ayrıca, tespit ettiğimiz telif türleri arasında bir tasnif ortaya koyacağız.

Kur'an'ın her bilgiyi içerip içermediği, Kur'an'da kavram bulunup bulunmadığı, kavramın muhteva temsili noktasında işlevsel olup olamayacağı, kelime-kavram ayrımının nasıl belirlenebileceği gibi hususlar tartışmaya açıktır.⁶

³ er-Râğıb el-İşfahânî, *el-Müfredât fi ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Şafvân Adnân Dâvûdî, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2014), 53.

⁴ Hasan Yılmaz, *Kur'ân ve Muhtevası*, 110.

⁵ Kur'an ve Tefsir araştırmaları ile ilgili başvuru kaynakları hakkında bk. Muhammet Abay, "Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 19 (01 Eylül 2012), 390-437.

⁶ Kur'an'da geçen her kelime ve konunun müstakil bir mevzu teşkil edip etmediği, daha açık bir ifadeyle, nüzul süreci göz önünde bulundurulduğu takdirde Kur'an'da geçen veya işaret edilen her bir kavram ve mevzunun müstakil olarak araştırmaya konu olup olamayacağı başlı başına bir meseledir. Mesela, erken dönem Mekki âyetlerde öne çıkan *şalât*, *tezkiye*, *hasene*, *seyyie* gibi kavramların ve yaratılış ile ilgili ifadelerin müstakil konu olamayıp, "tevhit-şirk", "meâd" ve "adalet"

Çalışmamız ideal bir Kur'an tasavvuru oluşturmanın imkanını tartışmayı değil, vakıa ve literatür üzerinden Kur'an muhtevasına yönelik ilginin yansımalarını sunmayı ve Kur'an içeriğine ilgi duyan araştırmacılara muhtemel başvuru alanları göstermeyi amaçlamaktadır. Kısaca, araştırmamız neticesinde, tefsir araştırmalarında, "Kur'an muhtevasına yönelik eser türleri" gibi bir alana dikkat çekmeyi amaçlamaktayız. Ayrıca, Kur'an muhtevasına ilgi duyan okurlara, araştırmalarında ne tür kaynaklara/kaynak türlerine başvurabileceklerine dair bir fikir sunma gayesini de gütmekteyiz. Öncelikle belirtmeliyiz ki çalışmamız literatürde tespit edilmemiş, yeni veya nadir eser türleri tespiti gibi bir amaç taşımamaktadır. Zira işaret edeceğimiz eserler ve eser türleri başvuru kaynakları ve konulu tefsir araştırmalarında tanıtılmaktadır. Biz, farklı perspektiflere ve farklı başlıklara sahip eser türlerini, "Kur'an muhtevasına dair veri sunma" potansiyeline haiz olmaları açısından bir araya getirecek, "Kur'an muhtevası araştırmaları" diye muhtemel bir alana işaret edeceğiz.

Çalışmamızda tespit edilecek telif türlerine örnekler verilecektir. Aynı başlık altına girebilecek tüm eserlerin tespiti, karşılaştırılması ve dökümü amaçlanmamaktadır. Telif türleri tanıtılırken kapsamlı incelemeler ve kıyaslamalar giriş mahiyetindeki bir çalışmanın sınırlarını zorlayacağı için, zaman zaman genel değerlendirmeler ile yetinilecektir. Dolayısıyla çalışmamız, Kur'an içeriğine dair çağdaş çalışma türlerine giriş yapıp panoramik bir bakış atma amacını taşımaktadır.

İlk olarak çağdaş dönemde Kur'an'a yönelik çalışmalarda görülen değişime işaret etme amacıyla klasik döneme ait Kur'an muhtevasıyla alakalı bazı çalışmalara kısaca işaret edilecektir. Daha sonra çağdaş dönem telif türleri incelenecek ve bunlar üç yan başlıkta ele alınacaktır. Öncelikle Kur'an muhtevasını bir mesele olarak ele alan eserlerin telif edildiğine dikkat çekilip diğer çalışmalar ikiye ayrılacaktır. İlk kısım "Kur'an'ın bütün muhtevasına yönelik çalışmalar" şeklinde, ikinci kısım ise "Kur'an'ın başlıca konularına yönelik çalışmalar" şeklinde ifade edilecektir.

1. Klasik Dönemde Kur'an Muhtevası Hakkındaki Kaynaklar ve Çalışmalara Örnekler

Kur'an muhtevasına dair bilgiler ilk olarak bizzat Kur'an'ın kendisinden elde edilmektedir. Kur'an'ın kendisini nitelediği bazı isimleri ve sıfatları, onun muhtevası

gibi temel kavramların anlam örgüsünden birer parça, istidlal unsuru oldukları ileri sürülmektedir. Bk. Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekki Sûrelerin Muhteva Tahlihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 7, 443. Hatta Bazı akademisyenler tarafından, Kur'an'ın teknik anlamda tek konusunun 'tevhit' olduğu iddia edilmektedir. Hasan Elik, "Nüzûl Dönemini Esas Alan Bir Tefsir Çalışması Olarak 'Tevhit Mesajı' ve Kur'an'a Çağdaş Yaklaşımlar", *Kur'an'ı Anlama Yolunda: Kuramer Konferansları - I*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Kuramer, 2017), 95-96. Diğer taraftan Kur'an'da her bilginin mevcut olduğu da farklı dönemlerde dile getirilen bir iddidir. Bk. İsmail Çalışkan, "Kur'an Muhtevasının Epistemolojik Taksimi-Kur'an'da Her Bilginin Var Olduğu Söylemine Eleştirel Bir Yaklaşım-", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1 (2003), 236-242. Diyebiliriz ki Kur'an'ın her şeyi içerdiği ve Kur'an'ın sadece bir(kaç) ana mesaj(lar)ını konu edinip diğer konuları bu bağlamda sadece araç olarak kullandığı şeklindeki iki yaklaşım, Kur'an muhtevası algısı hakkında iki ucu temsil etmektedir.

ile ilgili olabilmektedir. Ayrıca vahiy ediliş amacına dair zikrettiği çeşitli sebepler, hedefler de muhtevası bağlamında önemli veriler içerebilmektedir. Mesela Kur'an'ın *ez-zıkr* diye isimlendirilmesi öğütler, geçmiş ümmetlerden haberler veya farzlar ve müeyyideler içermesine dayanır.⁷ Sıfatlarından *el-mufaşşal* ise bir yoruma göre Kur'an'ın sırasıyla sûre, âyet, hükümler, vaad gibi içeriklere ayrılmasına ve deliller ihtiva etmesine yöneliktir.⁸ Kur'an'ın indiriliş amaçlarından olan 'problemlerin çözümü' ve 'müjdelemek için gönderilişi' de muhtevası ile alakalıdır.⁹ Görüyoruz ki, Kur'an bazı isim ve nitelikleriyle kendi muhtevasına işarette bulunmaktadır.

Bazı rivâyetlere göre Kur'an muhtevası Hz. Peygamber'in açıklamalarına da konu olmuştur. Örneğin, merfû bir rivâyette şöyle buyrulmaktadır:

"Kur'an'ı i'rab ediniz (doğru ifade ediniz, anlayınız, açıklayınız) ve onun kapalı kısımlarını (غرائبه) araştırınız, onun garip kısımları farzlar ve hadlerdir. Ayrıca, Kur'an beş vecih üzere nazil oldu: *Helal, haram, muhkem, müteşâbih ve emsâl*. Helal kısım ile amel edin, haram kısımdan kaçının, muhkeme tabi olun, müteşâbihe inanın ve emsâlden ibret alın."¹⁰

Kur'an muhtevası hakkında –veciz de olsa- sahabeden aktarılan bilgiler de vardır. Mesela, Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652) şu sözü, Kur'an'ın içeriğine yönelik bir yargı bildirmektedir: "Geçmiştekilerin ve sonrakilerin ilmini araştıran kimse Kur'an'ı çokça incelesin".¹¹ Yine, İbn Abbâs (ö. 68/687-88) *hikmet* kelimesini şöyle tefsir eder: "Hikmet Kur'an'ı, yani onun nâsihini, mensûhunu, muhkemini, müteşâbihini, mukaddemini, muahharını, helalini, haramını ve emsâlini bilmektir".¹² Anlaşıyor ki, Kur'an âyetlerinde, Hz. Peygamber'in ifadelerinde ve selevin sözlerinde Kur'an'ın muhtevasına dair işaretler bulunmaktadır.

Kur'an-ı Kerîm'e dair günümüze kadar telif edilen çalışmaların genel olarak "Tefsir" ve "'Ulûmu'-Kur'ân" olmak üzere iki ana başlıkta seyrettiği söylenebilir.¹³

⁷ Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'-Kur'ân*, thk. Fevz Ahmed Zümerli (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 2005), 138; Zülfikar Durmuş, *Kur'an'a Göre Kur'an* (İstanbul: Rağbet, 2012), 54.

⁸ Durmuş, *Kur'an'a Göre Kur'an*, 152.

⁹ Durmuş, *Kur'an'a Göre Kur'an*, 207, 223.

¹⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, thk. Abdülalî Abdülhamid Hâmid, Muhtâr Ahmed en-Nedvî, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003, 3/548 (No. 2095); Hâfız Ebû Fadl Celâleddîn 'Abdurrahmân Celâleddîn es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1993) 2/150. Bazı rivâyetlerden hareketle bazı âlimlerin Kur'an'ın muhtevasına yönelik çıkarımda bulunduğu görülmektedir. Örneğin, "İhlâs sûresi Kur'an'ın üçte birine denktir" rivâyeti Gazzâlî (ö. 505/1111) tarafından şöyle açıklanmaktadır: "*Kur'an'ın önemli üç konusu vardır: Marifetullah, ahiret ve doğru yol. İşte İhlas sûresi bunlardan Marifetullah, tevhid ve takdis ile ilgilenir... Bu sebeple Kur'an'ın üçte birine denk gelir*". Bk. Ebû Hâmid el-Gazzâlî et-Tûsî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, thk: Muhammed Reşîd Rızâ el-Gabbânî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-'ulûm, 1986), 77-78. Bu izahın yola çıkarak, bazı rivâyetlerin zımnen Kur'an muhtevasına işaret ettiğini ileri sürebiliriz.

¹¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 873.

¹² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 5/8.

¹³ Bk. Abdülhamit Birışık, "Kur'an (Literatür)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/417.

Bu sebeple, çağdaş dönem öncesi Kur'an etrafında gelişen literatüre bu iki alan açısından bakmak isabetli olacaktır.

Klasik dönemde rivâyet ve dirâyet ağırlıklı tefsirlerde, Kur'an'ın tertip sırasına göre ve parçacı bir yaklaşımla ele alındığı, bunun uzun bir dönem devam ettiği ifade edilmektedir.¹⁴ Fıkhî tefsirlerin bu genel değerlendirmeye uyup uymadığı meselesi, üzerinde durulması gereken bir noktadır. Ahkâm tefsirleri, fıkıh bablarına veya Mushaf tertibine göre düzenlenmesi sebebiyle iki biçime sahiptir.¹⁵ Dolayısıyla, bilhassa fıkıh bablarına göre tanzim edilen ahkâm tefsirlerini, zikredilen genel ifade altında değerlendirmek tartışmaya açıktır. Ayrıca, "Kıyasü'-Kur'ân" veya "Kıyasü'l-Enbiya" türü eserler, klasik dönemde geleneksel tefsir metodunun yaygın tarzı olan Mushaf tertibi üzere tefsiri, "konusal bütünlük" lehine tercih etmeyen yaklaşımların da bulunduğunu göstermektedir.¹⁶ Yine, kimi eserlerde bazı 'ulûmu'-Kur'ân çalışmalarının konulu tefsirin bir kısmı olarak telakki edilişi ve "genel konulu tefsir" şeklinde değerlendirilişi bu noktada dikkat çekmektedir.¹⁷

Kur'an ilimlerinin konulu tefsir olup olamayacağı tartışılması gereken bir konu olmakla birlikte, Kur'an ilimlerinin Kur'an muhtevası ile dolaylı şekilde alakası bulunduğunu düşünüyoruz. Nitekim Kur'an ilimlerini tasnif eden bazı çağdaş çalışmalar "Muhkem-Müteşâbih", "Müşkilü'-Kur'ân" ve "Münâsebâtü'-Kur'ân" gibi disiplinleri "Kur'an'ın anlamıyla ilgili ilimler" çerçevesinde değerlendirmektedir.¹⁸ 'Ulûmu'-Kur'ân bahislerinde Kur'an muhtevasına farklı konu başlıklarında temas edildiği görülmektedir. Örneğin, *el-İtkân*'ın Kur'ân muhtevası ile alakalı bazı bölümleri şunlardır: *el-'ulûmu'l-Müstenbeğa mine'l-Kur'ân* (Kur'ân'dan elde edilen ilimler), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, *Kur'ân'daki İsimler*, *Künyeler ve Lakaplar*, *Müfredâtü'l-Kur'ân*.¹⁹

Müstakil çalışmalardan bağımsız düşündüğümüz takdirde, klasik dönemde Kur'an muhtevasına yönelik bazı bilgilendirmeler ve tasniflerin tefsir eserlerinde dile getirildiğini görüyoruz. Tefsir eserlerinin gerek mukaddimelerinde gerekse bazı

¹⁴ Ömer Özsoy - İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), xix.

¹⁵ Selim Türkan - Süleyman Gezer, "Fıkhî Tefsir Geleneği", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 1/187-195.

¹⁶ Bilal Gökçir, "Konulu Tefsir: Hedef, İmkân ve Sınırları", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçir vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 455.

¹⁷ Abdussettar Fethullah Said, *el-Medhal ile't-tefsiri'l-mevdû'i* (Kahire: Dâru't-Tevzî ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, 1991), 24.

¹⁸ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 165-218.

¹⁹ es-Süyûfî, *el-İtkân*, 725-732, 746-765, 815-820. Ömer Nasûhî Bilmen Müfredâtü'l-Kur'ân ilmini şöyle tarif eder: "Bu ilim Kur'ân-ı Azîm'deki âyetlerin mânâları ve hükümleri itibariyle hususî hallerinden bahseder. Binaenaleyh hangi âyetlerin en belîğ, en ziyade mânâları camî', hangi âyetlerin en ziyade beşâret verici veya korku arttırıcı bulunduğu bu ilim sayesinde malûm olur". Bk. Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 1/118. *el-İtkân*'da Kur'an muhtevası ile dolaylı yoldan alaka içeren başlık örnekleri için bk. Abdullah Karaca, *Kur'ân Muhtevası Bağlamında Kur'ân Ansiklopedilerinin Tahlil ve Değerlendirmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 136-144.

âyetlerin tefsirleri esnasında Kur'an muhtevasına yönelik bilgi verilmektedir. Söz gelimi, elimize ulaşan ilk tam tefsir çalışmasının müellifi kabul edilen Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), tefsirinin hem mukaddime kısmında hem de benzer ifadelerle Nahl sûresinin 89. âyetinin tefsiri esnasında şöyle demektedir: “*Yüce Allah Kur'an'ı beş vecih üzere indirmiştir: Emir, nehiy, va'd, va'îd ve öncekilerin haberleri (haberü'l-evvelîn)*”.²⁰ Yine, İbn Cüzey'in (ö. 741/1340) tefsirinin birinci mukaddimesinin üçüncü babı Kur'an muhtevası hakkındadır (*el-me'ânî ve'l-'ulûmi'lletî teteğammenuhâ'l-Ķur'ân*).²¹ el-Hevârî (ö. 280/893 civarı) de şöyle bir ifadeye bulunmuştur: “Bazı müfessirler, Kur'an'ın altı âyet (çeşidi) üzere indiğini söylemiştir: Müjdeleyen, uyarıcı, farz bildiren, emreden, yasaklayan, kıssa ve haberleri bildiren âyet.”²²

Tefsir ilminin mahiyeti tartışmalarında ve bazı tefsir tariflerinde de Kur'an muhtevası ile alakalı bilgiler bulunmaktadır. Nitekim *el-İtkân*'da nakledilen tefsir tanımlarından biri şöyledir: “*Tefsir; âyetlerin nüzulü, bunların ihtiva ettiği çeşitli yönler ve olaylar, iniş sebeplerini bilmek, ayrıca; Mekki-Medenî, muhkem müteşâbih, nâsîh-mensuh, 'umûm-huşûş, mutlak-mukayyed, mücmel-müfesser, helal ve haram, va'd ve va'îd, emir ve nehiy, ibretli ifade ve emsâli tespit etmektir*”.²³ Buradaki helal, haram, va'd, va'îd, emir, nehiy, ibretli ifade ve emsâl Kur'an'ın içeriğiyle alakalıdır.

Klasik dönemde Kur'an muhtevasına dair fikirler ve tasniflerin, tefsir eserleri dışında çeşitli eserlerde dile getirildiği de görülür. Mesela Bedreddin Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) Kur'an ilimleri ile ilgili eserindeki aktarımına göre, İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) Kur'an'ın tevhit, ahbâr ve diyânât olmak üzere üç şeyi muhteva olduğunu (*Yeştemilü 'alâ şelâseti eşyâ'*) ifade etmektedir. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) de “*Kur'an ilimlerinin başlıcaları (Ümmü 'ulûmu'-Ķur'ân) tevhit, tezkir ve ahkâm olmak üzere üçtür*” demektedir.²⁴ Görüldüğü üzere, klasik dönemde “Kur'an ilimleri ('ulûmu'-Ķur'ân)”, “Kur'an'ın manaları (meânî-Ķur'ân)”, “vücûh”, “âyet (grupları)” ve “Kur'an'ın içerdiği şeyler (eşyâ)” gibi başlıklarla Kur'ân'ın muhtevası kastedilmekte ve konuya ilişkin bazı bilgiler verilmektedir.

Klasik dönemde doğrudan Kur'an muhtevasına yönelik müstakil çalışmalar yoktur, denemez. Örneğin, Celaleddin Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İklîl fi'stinbâti't-tenzîl* adlı eseri Kur'an'dan elde edilecek hükümler ile alakalı bir kitaptır. Girişte

²⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-u Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 1/121.

²¹ Ebü'l-Kâsım Muhammed İbn Cüzey, *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 1/8.

²² Hüd b. Muḥakkem el-Hevârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*, thk. el-Hâcc eş-Şerîfî (Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1990), 1/268.

²³ es-Süyûtî, *el-İtkân*, 727.

²⁴ Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'-Ķur'ân*, thk. ed-Dimyâţî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 24-25. Klasik dönemde Kur'an muhtevasına atıflar sadece Kur'an ilimleri veya Tefsir çalışmalarında değil, farklı alanlara dair çalışmalarda da bulunabilir. Akaid ile ilgili bir eserde Kur'an muhtevasına temas edilmesine bir örnek için bk. Molla 'Aliyyü'l-Kârî, *Şerhü'l-fıkhi'l-ekber*, thk. Mervan Muhammed eş-Şa'âr (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2016), 39-40.

Kur'an'ın bütün ilimlerin kaynağı olduğu ve her şeyin bilgisinin Kur'an'da mevcut olduğunu ifade eden Süyûtî, bu eseri Kur'an'da bulunan fikhî, usulle ilgili, itikâdî çıkarımlar ve bunların haricindeki bazı ilimler hakkında bilgiler vermek için telif etmiştir.²⁵ Eserin Mushaf tertibine göre düzenlenmesi, Kur'an muhtevasına yönelik sistemli bilgiye ulaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Klasik dönemde Kur'an muhtevasına yönelik çalışmalar içerisinde, Mushaf tertibine göre düzenlenmeyenler de vardır. Meselâ, Gazâlî'nin (ö. 505/1111) *Cevâhirü'l-Kur'ân* adlı eseri büyük oranda Kur'an muhtevası ile ilgilidir. Bu eserde Kur'an'ın özellikleri, incelikleri ve sırları açıklanmaktadır. Eserde Kur'an'ı Kerîm'in çok değerli hazinelere sahip bir okyanus olduğu vurgulanmakta, bu okyanustan elde edilen dinî ve diğer ilimlere değinilmektedir.²⁶ Yine, İbnü'l-Arabî *Ķânûnu't-te'vîl* adlı eserinde Kur'an'a tematik yaklaşımı çağrıştıran bazı ifadeler kullanmaktadır.²⁷ Bir değerlendirmeye göre İbnü'l-Arabî, klasik tefsir geleneğinde modern anlamdakine benzer bir konulu tefsir hususunda ilk kafa yoranların başında gelmektedir.²⁸

Klasik dönemde Kur'an muhtevasına yönelik eserleri ortaya koymak adına yapılacak kapsamlı bir tarama ile daha başka eserler de keşfedebilir. Burada vurgulamak istediğimiz husus şudur: Klasik dönemde Kur'an muhtevasına yönelik çeşitli görüşler, incelemeler ve telifler bulunmaktadır. Ayrıca tefsir ilminin mahiyeti gibi çeşitli konularda Kur'an muhtevasına temas edilmiştir.

2. Kur'an Muhtevasına Yönelik Çağdaş Telif Türleri

Çağdaş dönemde Kur'an muhtevasına yönelik çalışmalarda gözle görülür bir canlanma müşahede edilmektedir. Öyle ki Kur'an muhtevasına özel çalışmalar ivme kazanmış ve farklı çalışma türleri ortaya çıkmıştır.²⁹

Kur'an muhtevasına yönelik söz konusu ilgi, çağdaş dönem Kur'an algısı ile irtibatlandırılabilir. Bilindiği üzere çağdaş dönemde bizzat Kur'an'ı Kerîm'in kendisinin konuşması amaçlanmış ve kendisi anlaşılmaya çalışılmıştır.³⁰ Klasik dönemle çağdaş dönemin Kur'an muhtevası algılarındaki farklılığı gösteren muhtemel delillerden biri de müfessirin donanımı çerçevesinde görülen değişimdir. Rey ile tefsir tartışmaları sonrasında müfessirin donanımı gündeme gelmiştir. Müfessirin bilmesi gereken ilimler dönemlere göre farklı yaklaşım ve kapsamlarla ele alınmıştır. Klasik dönemde söz konusu şartlar genel anlamda İslâmî ilimlerin kendi iç dinamikleriyle alakalı iken, modern dönemde ileri sürülen bazı şartlarda

²⁵ Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İklîl fi'stinbâti't-tenzîl*, thk. el-Ğumârî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 10-11.

²⁶ el-Gazâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, 14-20. Eserin tanıtımı için bk. H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/523; Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu İmam Gazâlî Örneği* (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 61.

²⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. İbnü'l-Arabî el-Me'âfirî el-İşbîlî, *Ķânûnu't-te'vîl*, thk. Muhammed es-Süleymânî (Cidde-Beyrût: Dâru'l-Kible li's-Şekafeti'l-İslâmiyye, Müessesetü 'ulûmi'l-Kur'ân, 1986), 655.

²⁸ Gökkır, "Konulu Tefsir", 463-466.

²⁹ İsmail Çalışkan, *Tefsir Usulü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 111.

³⁰ Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 66-67.

sosyal ve siyasal faktörlerin de rol oynaması dikkat çekmektedir.³¹ Ömer Nasuhi Bilmen klasik dönemde ileri sürülen şartlara ahlak, psikoloji, sosyoloji, 'ilmü't-tekvîn, astronomi, coğrafya, tarih ve siyer ilimlerini eklemektedir.³² Kur'an muhtevası algısı ile müfessirin donanımı algısı arasında irtibat kurulabilir. Söz gelimi, Kur'an tefsiri için, sosyolojiyi şart koşan bir düşünce, Kur'ân'da bu ilimle ilgili verilerin bulunduğu algısından yola çıkıyor olabilir. Yine, bilimsel tefsirin çağımızda popüler oluşu da Kur'an muhtevası ve i'câz algısındaki dönüşüm ve beklentileri gösteren bir diğer olgu olarak nitelenebilir.

Kur'an muhtevasına yönelik malumat içeren kaynaklar ve çalışmalar oldukça çoktur. Burada bir sınır belirleyip bu sınır içerisindeki çalışmalara örnek vermek gerekmektedir. Bu sınırı "özel" ve "kapsamlı çalışmalar" şeklinde belirleyebiliriz. İlk ölçümüz eserlerin Kur'an muhtevasına özel çalışmalar olmasıdır. Kur'an muhtevasını hedefleyen müstakil çalışmalar yanında, doğrudan alakalı olmayıp bu konuya değinen veya alt başlık olarak bu konuyu ele alan çalışmalara rastlanır. Mesela, Osman Keskiöğlü *Kur'an-ı Kerim Bilgileri* adlı eserinde "Kur'an-ı Kerim'in Mevzuu" adında bir başlık açıp Kur'an içeriğine dair bilgiler vermektedir.³³ Kur'an ve tefsir ile ilgili olmayıp Kur'an muhtevasına değinen çalışmalar da mevcuttur. Söz gelimi, genel olarak İslam dinini anlatan bir eserde Kur'an muhtevasına temas edildiği görülebilir.³⁴ Yine, Kelam ilmine dair giriş niteliğinde bir eserde de Kur'an muhtevasına temas edilebilmektedir.³⁵ Dolayısıyla burada verilecek örnekler doğrudan/sadece Kur'an muhtevasına yönelik çalışmalarla sınırlı olacaktır.

İkinci ölçümüz ise 'bütüncül yaklaşım'dır. Kur'an içeriğine yönelik çalışmaları bütüncül ve sınırlı olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Şöyle ki, Kur'an'ın içeriğinin kısmen ele alındığı çalışmalar vardır. Başta özel bir konuyu/konuları ele alan konulu tefsir çalışmaları olmak üzere birçok çalışma Kur'an muhtevasını kısmen, yani bazı başlıklar ekseninde ele almaktadır *Kur'an'da Nifak*,³⁶ *Kur'an'da Cehennem*,³⁷ *Kur'ân'da Sebilüllah Kavramı*³⁸, *Kur'an'da Din Kavramı*³⁹ ve *Kavram ve Olgu Yönüyle Kur'ân'da Ticaret*⁴⁰ gibi sınırlı çalışmalara Kur'an muhtevasına yönelik kapsayıcı bilgi vermemeleri ve bu çalışmayı doğrudan ilgilendirmemeleri hasebiyle

³¹ Mesut Kaya, "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, c. XIII, sa. 3, (Kış, 2013), 9.

³² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/139.

³³ Osman Keskiöğlü, *Nüzulünden İtibaren Kur'an-ı Kerim Bilgileri* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 246-248.

³⁴ Abdülhamit Birışık, "Kur'an-ı Kerim'i Bilmek", *İslam'a Giriş/Gençliğin İslam Bilgisi*, ed. Hayati Hökelekli (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 118-132.

³⁵ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, 21. Baskı (İstanbul: Ensar, 2014), 272.

³⁶ Hüseyin Çelik, *Kur'an'da Nifak* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018).

³⁷ Osman Kara, *Kur'an'da Cehennem* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2014).

³⁸ İbrahim Yıldız, *Kur'ân'da Sebilüllah Kavramı* (Bursa: Emin Yayınları, 2015).

³⁹ İsmail Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002).

⁴⁰ Cengiz Güneş, *Kavram ve Olgu Yönüyle Kur'ân'da Ticaret* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2019)

burada değinilmeyecektir. Burada doğrudan/özel olarak Kur'an muhtevasını bütüncül şekilde veya ana hatlarıyla hedef alan çalışmalara değinip tasnif etmeye çalışacağız.

Kur'an'ın içeriğini hedefleyen çalışmalar içerisinde, öncelikle Kur'an muhtevasını bir mesele olarak incelemeye ve tanıtmaya çalışan eserler bulunmaktadır. Bu tarz çalışmaları "Kur'an muhtevasına yönelik betimleyici/teorik çalışmalar" olarak adlandırabiliriz. Açıklama ve tanıtmaya amaçlı bu eserlerin dışındaki çalışmaları, "Kur'an'ın bütün muhtevasına yönelik" ve "Kur'an'ın başlıca konularına yönelik" olmak üzere ikiye ayırabiliriz.

2. 1. Kur'an Muhtevasına Yönelik Betimleyici/Teorik Çalışmalar

Bir kısım çalışmalar Kur'an muhtevasını teorik olarak incelemektedir. Söz konusu çalışmalar Kur'an'ın mahiyetini ve özelliklerini incelemekte, nasıl bir içeriğe sahip olduğuna dair özlü bilgiler, tasnifler vermektedirler.

Kur'an muhtevasını özel olarak inceleyen eserlere örnek olarak Hasan Yılmaz'ın *Kur'an ve Muhtevası* adlı çalışmasını zikredebiliriz. Eserde Kur'an muhtevasına dair açıklamalar, daha önce yapılan bazı tasnifler, yazarın kendi yaklaşımı ile konu sınıflandırması gibi bölümler bulunmaktadır.⁴¹

Konuya ilişkin bir diğer örnek, Muhammed Vehbi Dereli'nin *Kur'an Muhtevası ve Yorumu* başlıklı çalışmasıdır. Yazar, "Kur'an'ın Muhtevası" başlıklı birinci bölümde, Kur'an'ın mahiyetini ve ana konularını irdelemekte, konulu tefsir örnekleri vermekte ve Kur'an hakkında bazı tanıtıcı notlar sıralamaktadır.⁴²

Kur'an muhtevasının mahiyetini tartışan bir makale örneği, İsmail Çalışkan'ın *Kur'an Muhtevasının Epistemolojik Taksimi-Kur'an'da Her Bilginin Var Olduğu Söylemine Eleştirel Bir Yaklaşım*- başlıklı çalışmasıdır. Çalışkan, Kur'an'ın her tür bilgiyi içerdiğine dair kanaatin, bazı âyetlerin lafzından değil de yorumundan elde edilmiş bir fikir olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Kur'an'ın muhteva analizinde gaye-muhteva dengesini gözetmenin makul olacağını ifade etmektedir.⁴³

Hasan Karayığit'in *Kur'an Bugün İnseydi Muhtevası Ne Olurdu?* başlıklı çalışmasını da anmalıyız. Yazar, bu eserde ilahi kelamın yapısı ve ilâhi iradenin vahiy tarihinde izlediği hikmet gereği Kur'an'ın nasıl bir içeriğe sahip olduğunu incelemektedir. Aynı zamanda, günümüz algısı merkeze alınarak Kur'an analizinin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğine dair mütalaalar sunmaktadır.⁴⁴

Bu örnekler gösteriyor ki çağdaş çalışmalardan bazıları Kur'an muhtevasını Kur'an mahiyeti çerçevesinde incelemektedir. Yine, bazı çalışmalar da tarihsellik vb. konular ekseninde Kur'an muhtevasını analiz etmektedir.

2. 2. Kur'an'ın Bütün Muhtevasına Yönelik Çalışmalar

Kur'an'ın bütün muhtevasına dair eserleri araştırdığımızda Kur'an ansiklopedileri, fihrist türü çalışmalar, Kur'an'ın konulu tefsiri çalışmaları ve Siret eksenli okumalar şeklinde dört farklı telif tarzıyla karşılaşmaktayız.

⁴¹ Hasan Yılmaz, *Kur'an ve Muhtevası*, 6.

⁴² Muhammed Vehbi Dereli, *Kur'an Muhtevası ve Yorumu* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2011), 21-48.

⁴³ Çalışkan, "Kur'an Muhtevasının Epistemolojik Taksimi", 235-248.

⁴⁴ Hasan Karayığit, *Kur'an Bugün İnseydi Muhtevası Ne Olurdu?* (İstanbul: Köprü Kitapları, 2011).

2. 2. 1. Kur'an Ansiklopedileri

Kur'an ansiklopedilerinden bazıları Kur'an muhtevasına yöneliktir. Örneğin, Süleyman Ateş'in telif ettiği *Kur'an Ansiklopedisi* genel olarak Kur'an muhtevasına yani Kur'an'ın tüm konularını ele almaya yönelmiştir. Çalışma Kur'an Bilimleri Araştırmaları Vakfı (KUBA) tarafından, müellifin 1997 tarihli önsözünü ile basılmaya başlamıştır. İlave ciltler ile çalışma otuz cilde ulaşmıştır. Ateş, Kur'an'ın bütün konularını sunan ve başka bir esere müracaata ihtiyaç bırakmayan, anlaşılır bir eser telif etmeyi düşündüğünü belirtmektedir. Yine, Kur'an ile ilgili konulu tefsir çalışmaları oldukça çok olmasına rağmen, Kur'an konularının hepsini içeren ansiklopedik bir tefsirin henüz yazılmadığına, eserinin ilk olacağına işaret etmektedir. Eser, müellifin tabiriyle, "ansiklopedik bir tefsir"dir.⁴⁵

Muhammad Tahir ul-Qadri'nin hazırladığı *el-Mevsû'atü'l-Ḳur'âniyye* (انسائيكلوپيڊيا قرآني) adlı hem Urduca hem İngilizce basılan sekiz cilt hacmindeki bir çalışma da Minhaj-ul-Quran Publications tarafından 2019 yılında basılmıştır. Kapağındaki "Compilation of over 5000 Quranic topics" ifadesinden anlaşıldığı gibi, çalışma Kur'an muhtevasına dair 5000'in üzerinde konu başlığı içermektedir.

2. 2. 2. Fihrist Türü Eserler

Fihrist türü eserlerden kastımız Kur'an fihristleri ve *tebvîb* çalışmaları tarzındaki teliflerdir. Kur'an hakkında farklı fihrist çalışmaları vardır. Hafızlık geleneğinin yaygın olması gibi muhtelif sebeplerle Kur'an ile ilgili fihristlerin geç dönemlerde telif edildiği görülür. Alfabetik şekilde düzenlenen *Gâribü'-Ḳur'ân* eserleri Kur'an fihristlerinin başlangıç ürünleri olarak görülebilir.⁴⁶ İlerleyen süreçte ilim ehline yönelik hazırlanan ve hatırlatma mahiyetinde olan bazı fihristler hazırlansa da, ciddi manada Kur'an fihristi çalışmaları 19. asrın başlarında ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Günümüzde çeşitli türlerde Kur'an fihristleri bulunmaktadır.⁴⁸ İlk Kur'an fihristi örneklerini oluşturan ve âyetlerin başlangıç ifadelerine göre telif edilen *etrâf* fihristlerinin⁴⁹ ve kelime fihristlerinin Kur'an muhtevası hakkında doğrudan bilgi sunmadıklarını söyleyebiliriz. Örneğin, kelime fihristlerinde bazı zamir türlerinin dahi yerleri belirtilmektedir.⁵⁰ Bu tarz kelimeler muhteva ile doğrudan ilgili değildir. Dolayısıyla burada bizi ilgilendiren tür, konu fihristleridir.

Kur'an hakkında ilk konu fihristi Jules la Beume tarafından *Le Koran Analyse* adıyla yapılmıştır. Bu eser M. Fuad Abdulkâki tarafından *Tafşîlu âyâtî'*

⁴⁵ Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi* (İstanbul: Kur'an Bilimleri Araştırmaları Vakfı (KUBA), ts.), 1/3-5.

⁴⁶ Abay, "Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", 407-408.

⁴⁷ Ali Osman Kahveci, "Kur'an-ı Kerim Hakkında Hazırlanan İndeksler", (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 1.

⁴⁸ Bedrettin Çiftçi tarafından hazırlanan, Kur'an fihristieri ile ilgili ayrıntılı bir tasnif çalışması için bk. İnteraktif Okuma, "Kuran Fihristleri", <http://www.interaktifokuma.org/bc-fhrs-icerik.html> (Erişim 20 Ağustos 2020).

⁴⁹ Abay, "Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", 409.

⁵⁰ Bk. Muhammed Fuad Abdulkâki, *el- Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'-Ḳur'âni'l-Kerim* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007), 138.

Kur'âni'l-Hakîm adıyla Arapça'ya da çevrilmiştir.⁵¹ Bu tarz fihristlerin Nevzat Yüksel'in *Kur'an Fihristi* adlı çalışması gibi Türkçe örnekleri de mevcuttur.⁵² Söz konusu eserlerden bazıları aynı zamanda alfabetiktir. Örneğin, Abdülvehhab Öztürk'ün hazırladığı *Kur'an-ı Kerîm Fihristi* böyledir.⁵³

Fihrist türü çalışmalar "tebvîb" ve "tasnif" gibi taksim bildiren isimler altında da telif edilebilmektedir. Mesela Ahmed İbrahim Muhannâ'nın fihristi *Tebvîbu âyi'-Kur'âni'l-Kerîm mine'n-nâhiyeti'l-mevdû'iyye* başlığını taşımaktadır.⁵⁴ Muhammed Zeki Salih'in kısa tefsirler ile de bezediği çalışmasının adı ise *et-Tertîbü ve'l-beyân 'an tafşîli âyi'-Kur'ân*'dır.⁵⁵ "Mucem" başlığını taşıyan kimi çalışmalar da fihrist görünümündedir. Mesela Subhî Abdurraûf 'Aşar'ın *el-Mu'cemü'l-mevdûî li âyâtî'-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eseri fihrist görünümündedir.⁵⁶ Fihrist çalışmaları daha farklı başlıklarla da sunulabilmektedir. Mesela Erdoğan Bakkalbaşı, hazırlamış olduğu fihrist türü çalışmasını *Kur'an'daki Buyruk ve Yasaklar* başlığı ile sunmaktadır.⁵⁷

Konulara göre düzenlenmiş birçok meal çalışması da vardır.⁵⁸ Konularına ayrılmış meallerin de fihristlerin işlevine benzer fonksiyona sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmalar da âyetleri tasnif etmektedirler. Ayrıca, hemen her Kur'an mealinin konu fihristleri içerdiği de bilinmektedir.⁵⁹ Diğer taraftan "fihrist" başlığını taşıyan eserlerin bazıları meal de içermektedir.⁶⁰ Son olarak, meal rehberi olarak hazırlanan fihristler de bulunmaktadır.⁶¹

Burada, tefsir fihristlerinin de Kur'an muhtevası hakkında bilgi verme potansiyeline sahip çalışmalar olduğuna işaret etmeliyiz. Tefsir kitaplarının hacimli ve Mushaf tertibinde oluşları, âyetlerin izahı esnasında ele alınan konuları okuyucuya sunacak fihrist çalışmalarına ihtiyaç meydana getirmiştir. Yakın zamanlarda basılan tefsir eserleri muhtevaları hakkında bizzat müellif yahut diğer araştırmacılar tarafından hazırlanan fihristler içermektedir. Burada, müellifin hazırladığı fihriste Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*'nin 12. cildini ve

⁵¹ Abay, "Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", 415. Bu çalışmanın konu fihristleri arasında en kapsamlısı olduğu söylenmektedir. Bk. Özsoy - Güler, *Konularına Göre Kur'an*, xx. Çalışma Arapça tercümesi üzerinden Türkçeye de çevrilmiştir. Bk. Muhammed Fuad Abdalbaki, *Mevzularına Göre Ayet-i Kerimeler ve Mealleri*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: Şamil, ts.).

⁵² Bk. Nevzat Yüksel, *Konularına Göre Kur'an-ı Kerîm Fihristi* (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2000).

⁵³ Bk. Abdülvehhab Öztürk, *Kur'an-ı Kerîm Fihristi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1998).

⁵⁴ Bk. Ahmed İbrahim Muhannâ, *Tebvîbu âyi'-Kur'ân'i'l-Kerîm mine'n-nâhiyeti'l-mevdû'iyye* (Kahire: Dâru'ş-Şa'b, ts.).

⁵⁵ Bk. Muhammed Zeki Salih, *et-Tertîbü ve'l-beyân 'an tafşîli âyi'-Kur'ân*, (Bağdad: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1979).

⁵⁶ Bk. Subhî Abdurraûf 'Aşar, *el-Mu'cemü'l-mevdûî li Âyâtî'-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.).

⁵⁷ Bk. Erdoğan Bakkalbaşı, *Kur'an'daki Buyruk ve Yasaklar* (İzmir: Tesav Yayınları, 1995).

⁵⁸ Bu eserlere ait örnekler için bk. Abay, "Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", 416-417. Hikmet Taşkın'ın *Kur'an Bize Ne Diyor?* başlıklı meali, "Kur'an ile İlmihal" diye bir kayıt da taşımaktadır. Bk. Hikmet Taşkın, *Kur'an Bize Ne Diyor?* (İstanbul: Madve Yayınları, 1989).

⁵⁹ Örnek için bk. Bk. Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 605-620.

⁶⁰ Mesela, Özsoy ve Güler'in hazırladığı çalışma, meal de içermektedir.

⁶¹ Ertuğrul Özalp, *Türkçe Mealler İçin Alfabetik Fihrist* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2012).

araştırmacıların eklediği fihristlere de Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirinin 10. cildini örnek olarak anabiliriz.⁶²

Fihrist türü çalışmalar genel anlamda Kur'an muhtevası hakkında bilgi verme özelliğine sahip olmakla beraber birtakım eksiklikler içerebilmektedir. Şöyle ki, bu eserlerden bazıları Kur'an'ın tamamını tasnif etmemektedir, bazıları da Kur'an'da geçen bütün unsurları içerip kelime dizini hüviyetine bürünmektedir.⁶³ Örneğin, bazı eserlerde "açığa vurmak", "açlığı gidermek", "açlıktan kurtarmak" gibi müstakil konu niteliğinde olmayan veya Kur'an muhtevası tasnifinde yerini belirlemek zor olan ifadelere değinilmekte;⁶⁴ bazı eserlerde de "yüz", "göz" gibi her türden kelime bir başlık teşkil edebilmektedir.⁶⁵ Bu yönüyle, fihrist türü eserlerin muhtevaya yönelik sistematik eserler olduğunu iddia etmek tartışmaya açıktır. Bu durum okurları daha sistematik çalışmalara muhtaç etmektedir ki bu ihtiyacı karşılamak amacıyla da bazı eserler hazırlanmıştır. Ömer Özsoy ve İlhami Güler tarafından hazırlanan *Konularına Göre Kur'an* adlı sistematik fihrist buna bir örnektir. Sadece lafız üzerinden gitmemeye, mana yönünü de dikkate almaya odaklanan fihrist türü çalışmaların bir diğer örneği de Abdu's-Şabûr Zağzûk'un *Mu'cemü'l-a'lâm ve'l-mevdû'ât fi' -Kur'ân'î'l-Kerîm* adlı çalışmasıdır.⁶⁶

2. 2. 3. Kur'an'ın Konulu Tefsiri Çalışmaları

Kur'an'ın bütün muhtevasına yönelik bir diğer tür, "Kur'an'ın konulu tefsiri" çalışmalarıdır. "Kur'an'ın konulu tefsiri" ifadesini bazı çalışma başlıklarından hareketle kullanıyoruz.⁶⁷ Burada kastımız, özel bir konu veya konuları araştıran - spesifik/sınırlı- konulu tefsir eserleri değil, Kur'an'ın tümünü konu veya sûre tasnifi üzere ele alıp tefsir eden eserlerdir.

Kur'an tertibi üzere ve sûre eksenli konulu tefsir çalışmalarına Muhammed el-Gazâlî'nin *Nahve tefsîrin mevđûiyyin li süveri' -Kur'ânî'l-Kerîm* adlı eserini, Kur'an'ın tamamını konularına göre tefsir eden eserlere de eş-Şeyh Nâşir Mekârim eş-Şîrâzî'nin *Nefeğâtü' -Kur'ân* adlı çalışmasını örnek verebiliriz.⁶⁸

Kur'an'ın sistematik konu bütünlüğüne sahip olduğuna ve tenâsübüne dair çalışmalar da burada zikredilebilir.⁶⁹ Kur'an sistematüğünü teorik ağırlıklı ele alan

⁶² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser, 1982) X; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar, ts.), XII.

⁶³ Özsoy - Güler, *Konularına Göre Kur'an*, xxi.

⁶⁴ Bk. Abdülvehhab Öztürk, *Kur'an-ı Kerîm Fihristi*, 7.

⁶⁵ Bk. Sıtkı Güllü, *Konularına Göre Kur'an Âyetleri* (İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım, 2010), 4/130, 147.

⁶⁶ Abdu's-Şabûr Zağzûk, *Mu'cemü'l-a'lâm ve'l-mevzû'ât fi' -Kur'ân'î'l-Kerîm* (Kahire: Dâr' Şurûk, 1968).

⁶⁷ Bk. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Konulu Kur'an-ı Kerîm Tefsiri (Örnek Fasikül)*, Ankara, 2001. "Konulu Kur'an-ı Kerîm Tefsiri" ifadesi, burada büyük ihtimalle "Kur'an'ın tüm konularının tefsiri" anlamında kullanılmaktadır.

⁶⁸ Bk. Muhammed el-Gazâlî, *Nahve tefsîrin mevđûiyyin li süveri' -Kur'ânî'l-Kerîm* (Kahire: Dâr'u's-Şurûk, 1995); Nâşir Mekârim eş-Şîrâzî, *Nefeğâtü' -Kur'ân* (Kum: Medresetü'l-İmâm Ali b. Ebî Talib, h. 1426).

⁶⁹ Kur'an'ın bütünlüğünü ele alan çalışmaların konulu tefsir çerçevesinde değerlendirilebileceği bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir. Bk. Said, *el-Medğal*, 24-25. Ömer Kara da konulu tefsir literatürünü sayarken, bu tür eserleri "konulu tefsir yardımcı literatürü" başlığı altında, "tenâsüb ve siyâk literatürü" olarak ele almaktadır. Bk. Ömer Kara, *Tefsir Tetkikleri II*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 336-338.

çalışmaların yanı sıra⁷⁰ bazı çalışmalar Kur'an'ın tüm muhtevası için irtibat sunmaya çalışmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmaları da Kur'an muhtevasına yönelik çalışmalar içerisinde mütalaa edebiliriz. Bu noktada Abdülmute'âl eş-Şa'îdî'nin bütün sûreleri muhteva ve uyum açısından ele alan *en-Nazmü'l-Fennî fi'Kur'ân* adlı çalışmasını örnek olarak zikredebiliriz. Kendisi eserin girişinde, Kur'an'ın da bir önsöze sahip olduğunu, sûrelerin Kur'an'ın bölümlerini oluşturduğunu iddia etmektedir. eş-Şa'îdî, önce sûrelerin nüzul tarihi ile adını ele alıp diğer sûreler ile münasebetini, amacını belirler ve sonrasında sûre içindeki konuları çeşitli başlıklar altında özetler.⁷¹

Şa'îdî'nin *en-Nazmü'l-Fennî fi'Kur'ân* eseri, Hidayet Aydar tarafından "tefsir" olarak nitelenmektedir.⁷² Bu noktada, bazı tefsirlerin ve meallerin de âyetleri konu başlıkları altında taksim ederek bir nevi fihrist yahut bütünlük örneği sunduğunu ifade etmeliyiz. Örneğin, Muhammed Mahmûd Hicâzî *et-Tefsîru'l-Vâdîh* adlı üç ciltlik veciz tefsirinde âyetleri konu başlıklarına ayırarak tefsir etmektedir.⁷³ Ömer Rıza Doğrul'un *Tanrı Buyruğu* adlı meal-tefsiri de sûreleri konularına göre başlıklandırarak bölümlere ayırmaktadır.⁷⁴

Kur'an'ın bütün konularını, "kelimeler" veya "kavramlar" başlığında inceleyen eserler de vardır. Örneğin Ahmed Kalkan'ın *Ansiklopedik Kur'ân Kavramları ve Güncel Yansımaları* adlı çalışması Kur'an'ın tüm konularını kelime bazlı ele alma amacıyla hazırlanmaya başlamış, akabinde alfabetik bir kavram ansiklopedisi halinde okurlara sunulmuştur.⁷⁵

2. 2. 4. Siret Eksenli Kur'an Okumaları

Kur'an'ın bütün muhtevasına dair çalışmalardan son zikredeceğimiz kısım, siret eksenli Kur'an okumalarıdır. Burada kastımız, genel olarak nüzül sırasına göre tefsirler değildir. Söz konusu çalışmalar, hem nüzül sırasını ve sireti dikkate alan hem de bu sıralama içerisinde konu tasnifi yapan çalışmalardır.

Câbirî'nin *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakim* adlı çalışması bu noktada uygun bir örnektir. Kendisi, nüzul dönemine göre sûreleri dizip, tasnifler yapmakta, her kısım için başlıca konular belirlemektedir. Mekke dönemini altı aşamaya ayıran Câbirî, sırasıyla bu altı grubun konularını şöyle tespit etmektedir: "Nübüvvet, rububiyet ve uluhiyyet", "diriliş, hesap ve kıyamet sahneleri", "şirk eleştirisi", "davetin açıkça zikredilmesi ve civar kabilelerle iletişim", "muhasara ve Habeşistan'a hicret",

⁷⁰ Bk. Muhammed Mahmûd Hicâzî, *el-Vahdetü'l-mevdûiyye fi'Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, 1970).

⁷¹ Bk. Abdülmute'âl eş-Şa'îdî, *en-Nazmü'l-Fennî fi'Kur'ân* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, ts.).

⁷² Hidayet Aydar, "Cumhuriyet Dönemi Tefsir Çevirileri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012), 220.

⁷³ Muhammed Mahmûd Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdîh* (Beyrut: Dâru'l-Cilî'l-Cedîd, h. 1413).

⁷⁴ Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu Kur'ân-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsiri*. İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1980).

⁷⁵ Ahmed Kalkan, *Ansiklopedik Kur'ân Kavramları ve Güncel Yansımaları* (İstanbul: Kalemder Yayınları, 2011 1/XII). Nitekim konulu tefsir uygulamaları "kavram", "konu" ve "sûre" şeklinde üç tür içerisinde sınıflandırılmaktadır. Bk. Esra Gözeler, "Konulu Tefsir", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 1/234.

“muhasara sonrası civar kabilelerle iletişim ve Medine'ye hicret hazırlıkları”. Eserde Medine dönemi ise on bir alt başlık altında ele alınmaktadır⁷⁶

Kur'an'ın muhtevasını tamamen ele alan farklı çalışma türlerini bu şekilde ele aldık. “Ansiklopedi”, “konulu tefsir” ve “kavram” çalışmalarının birbirine benzeyebileceği, iç içe olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim Abay, şöyle der:

*“Türkçede gerek içerdiği konu çeşitliliği, gerekse ele alınan konunun sunulduğu, yani içerik bakımından ansiklopedi tarzında olmayan ama şekil bakımından yan ansiklopedik bir görüntü arz eden pek çok kavram çalışması vardır. Bir müracaat kaynağı olmaktan ziyade belli bir ideolojik bakış açısını yansıtan bu tarz çalışmaların ilk örneğini Mevdudî'nin bir İslam ideolojisi oluşturmak amacıyla İlah, Rab, Din ve İbadet kavramlarını ele aldığı Kur'ân'a Göre Dört Terim (çev. Osman Cilacı, İsmail Kaya, İstanbul: Düşünce, 1979) adlı çalışması oluşturmaktadır”*⁷⁷

Abay daha sonra ansiklopedi benzeri çalışmalardan şunları zikretmektedir: Ali Ünal'ın *Kur'ân'da Temel Kavramlar*'ı, Muhammed el-Behiy'in *İnanç ve Amelde Kur'âni Kavramlar*'ı, Yaşar Nuri Öztürk'ün *Kur'ân'ın Temel Kavramları* adlı eseri, Mustansır Mir'in *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü* adlı eseri, Cavit Yalçın'ın *Kur'ân'da Temel Kavramlar*'ı, Ömer Dumlu'nun *Kur'ân'da Bazı Kavramlara Bakış*'ı, Abdurrahman Kasapoğlu'nun *Psikolojik Kur'ân Terimleri Atlası* adlı eseri, Fevzi Zülaloğlu'nun *Yolumuzu Aydınlatan Kur'ân Kavramları* ve Mustafa Aydın'ın *Kur'âni Kavramlar*'ı.⁷⁸

Söz konusu üç tür arası girişkenlik ve benzerliğe bir işaret olması açısından, *Ansiklopedik Kur'ân Kavramları ve Güncel Yansımaları* adlı çalışmanın müellifi Ahmed Kalkan'ın şu ifadelerini burada anmak istiyoruz:

*“Aslında konulu tefsir cinsinden bir çalışma idi bu kitabın başlangıcı ve devamı. Fâtihâ'dan başlayıp Nâs sûresine kadar kavram niteliği taşıyan tüm Kur'ân kelimelerinin açıklanması şeklinde ve adına 'Kavram Tefsiri' dediğim tarzda ders olarak işlenmişti. Ama kitaplaşırken konuların bulunması çok zor olduğundan, alfabetik olarak farklı şekilde düzenlenmesi gerekti. Artık konulu tefsir özelliğinden çıkıp Ansiklopedi özelliğine girdi”*⁷⁹

2. 3. Kur'an'ın Başlıca Konularına Yönelik Çalışmalar

“Kur'an'ın başlıca konularına yönelik çalışmalar” ifadesinden kastımız Kur'an'ın her konusunu ele almayıp öne çıkan esas konularını ele alan çalışmalardır. Bu çalışmaları; küçük hacimli Kur'an ansiklopedileri, ana konuları tespit eden eserler, ilke/prensip çalışmaları, kavram çalışmaları ve Kur'an'ın maksatlarına yönelik eserler olarak inceleyebiliriz.

2. 3. 1. Küçük Hacimli Kur'an Ansiklopedileri

⁷⁶ Bk. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'âni'l-hakîm*, 3. Baskı (Beirut: Merkezi Dirâsâtî'l-Vahdet'il-Arabiyye, 2010).

⁷⁷ Abay, “Kur'ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları”, 425.

⁷⁸ Abay, “Kur'ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları”, 427-428.

⁷⁹ Kalkan, *Ansiklopedik Kur'ân Kavramları*, 1/XII.

Kur'an ansiklopedilerinden bir kısmının Kur'an muhtevasına yönelik olduğuna değinmiştir. Ansiklopedilerden bir kısmı onlarca cildi bulurken, "ansiklopedi" başlığını taşıyan küçük hacimli eserler de bulunmaktadır. "Kur'an Ansiklopedisi" vb. başlıklı muhtasar çalışmalardan bazıları da Kur'an muhtevasına yönelik olabilmektedir. Hacimleri ile bağlantılı olarak bu eserler de Kur'an'ın başlıca konularını ele almaktadırlar.

Örneğin, Yaşar Nuri Öztürk tarafından hazırlanan *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi* başlıklı çalışma Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık tarafından basılmıştır. Eser müellifin daha önce hazırladığı *Kur'an'ın Temel Kavramları* adlı çalışmasından seçtiği maddelerden oluşmaktadır. Yazar önsözde, seçtiği maddelerin Kur'an ile alakalı akla gelebilecek öncelikli maddeler olduğunu belirtmektedir. Yazarın ifadesine göre, Kur'an'ın temel kavramları sadece meal okuyarak anlaşılmaz, istenen madde Kur'an bütünlüğü içerisinde ve diğer kavramlar ile ilişkisi gözetilerek ele alınmak durumundadır. Yazarın amacı, Kur'an'ı tanımak isteyenlere özlü ve toplu bilgiler vermektir. Müellifin ifadesine göre, eserin kaynakları bizzat Kur'an'ın kendisi ve Peygamber Efendimiz'in izahlarıdır. Dolayısıyla çalışma Kur'an'ın insan, kâinat, hayat ve din hakkındaki temel verilerini özlü şekilde sunan bir kompozisyon olmayı hedeflemektedir. Eserde, 217 madde yer almaktadır. Maddeler Kur'an kavramları ve sûre isimlerinden oluşmaktadır.⁸⁰

2. 3. 2. Kur'an'ın Ana Konularına Yönelik Eserler

Son yıllarda Kur'an muhtevasının ana başlıklarını ele alan birçok kitap ve makale hazırlanmıştır.⁸¹ Bu çalışmalar konulu tefsir çalışmalarından bir tür olarak nitelenebilir.⁸² Bu alanda meşhur bir eser olan Fazlur Rahman'ın çalışması *Kur'an Yolu* adlı tefsirde "Terkip ve Tahlile Dayalı (Sistematik) Tefsir" olarak nitelenmektedir. Devamında gelen şu değerlendirme de ele aldığımız eserler hakkında bakış açısı sunar niteliktedir:

"Belli bir konudaki âyetlerin derlenip bir düzene göre açıklanması şeklindeki konulu tefsirlerden farklı bir tefsir örneği de Fazlurrahman'ın "Ana Konularıyla Kur'an" adlı kitabında yaptığı gibi terkip ve tahlile dayanan tefsirdir. Bu tip çalışmaların amacı, "Kur'an'ın temel fikirlerini ve doktrinlerini sistemli bir şekilde sunup Allah, tabiat, insan ve hayat gibi konulardaki görüşlerini sergilemektir."⁸³

Bazı çalışmalar Kur'an'dan âyet seçimleri içermektedir. Burada Bereketzâde İsmail Hakkı'nın *Necâib-i Kur'aniyye* adlı eserini anabiliriz. Müellif, Fransa'da iken

⁸⁰ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi* (İstanbul: Hürriyet, 1990), 3.

⁸¹ Bk. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu, 2014); M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İstanbul: Beyan, 2011); Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İstanbul: İFAV. Yayınları, İstanbul 2010); Hasan Yılmaz, "Kur'an'ın Ana Konularına Dair Bazı Tasnifler", *Kur'an'ın Nüzulünün 1400. Yılı Anısına Diyanet İlmî Dergi Kur'an Özel Sayısı*, 2. Baskı (Ankara: DİB, 2012), 299-314.

⁸² Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 10.

⁸³ Hayrettin Karaman vdğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 1/47. Fazlur Rahman'ın eserinin metodu hakkındaki ifadeleri için bk. Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 23-24.

lise talebelerine Kur'an'ın özünü göstermek amacıyla hazırlanmış, seçme âyetler içeren bir risalenin düzensizliğinden ve çarpıtmalarından rahatsız olmuş, akabinde Kur'an'ın kutsi muhtevası hakkında hakikatleri gösteren bir ayna, İslam dininin insanları ilettiği yolun yönünü gösteren, meal ve tefsir ilaveli seçme âyetlerden oluşan bir çalışma yapmıştır.⁸⁴ Bu ve benzeri, âyet seçmeleri içeren çalışmaların da ana konuları tespit hakkındaki eserler ile benzer fonksiyonu amaçladıkları söylenebilir ve dolayısıyla bu eserler de bu başlık altında mütalaa edilebilir. Ayrıca, Kur'an'ı baştan sona mana eksenli tarayıp, ana hatlarıyla Kur'an konularını tespit etmeyi amaçlayan eserler de vardır.⁸⁵ Bu çalışmaları her ne kadar fihrist tarzına benzetmek mümkün olsa da bu kısım ile alakalı olarak da değerlendirebiliriz.

Kur'an-ı Kerim'in bazı baskılarında, âyet grupları konularına göre renklendirilmektedir. Örneğin *Muşhafu't-teheccüd me'at-tafşili'l-mevdû' li âyâti'-Kur'âni'l-Kerim* adlı Kur'an-ı Kerim baskısı böyledir.⁸⁶ Bu tarz Kur'an baskılarının da Kur'an'ın başlıca konularına yönelik çalışma olarak değerlendirilmeleri muhtemeldir.

Kur'an'ın ana temasını tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmaların da birtakım eksiklikleri olabilir. Mesela, bunlardan bazılarının Kur'an'ın bütün konularını ihtiva etmediğine rastlanabilmektedir.⁸⁷ Bu çalışmalar -yapıları gereği doğal olarak- her konuyu hedeflememektedirler.

Sistemantik fihristler ve tevbib çalışmalarının Kur'an'ın ana başlıklarını tespit noktasında da kullanılabilecekleri ileri sürülebilir. Ne var ki ana başlıklara yönelik eserlerin, esas konuları tespit noktasında fihristlerden fazla olarak açıklamalar içermesi fihristlerde bulunmayan bir artıdır. Sonuç olarak bu çalışmaların okuyuculara bir hareket noktası kazandırdığını söyleyebiliriz. Bu çalışmalar ile belli bir bakış açısı kazanan okuyucunun fihristler gibi diğer kaynaklara başvurarak Kur'an muhtevası hakkında detaya ulaşması beklenebilir.⁸⁸

2. 3. 3. İlke/Prensip Başlıklı Çalışmalar

Bazı çalışmalar, "Kur'an'ın İlkeleri" ve "Kur'an'ın Prensipleri" gibi başlıklara sahiptir. Bu eserler de Kur'an'ın başlıca konularına yönelik çalışmalar içerisinde değerlendirilebilir. Örneğin, Hüseyin Atay'ın *Kur'an'daki İlkeler* adlı bir eseri bulunmaktadır.⁸⁹

Süleyman Ateş'in *Kur'an Prensipleri* adlı çalışması da bu türe örnek olarak gösterilebilir. Ateş bu çalışmasında, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* adlı eserinde, her surenin sonunda zikrettiği temel prensipleri müstakil bir ciltte toplayıp okurlarının istifadesine sunma gereği duymuştur. Kendisi, tefsirde sûre sonlarına koyduğu prensipleri, konularına göre sınıflandırarak ve mümkün olduğu ölçüde tekrarları da

⁸⁴ Bereketzade İsmail Hakkı, *Necâib-i Kur'aniye* (İstanbul: Yeni Zamanlar, 2002), 7-8.

⁸⁵ Bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Kur'an Mesajı* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 1995).

⁸⁶ *Muşhafu't-Teheccüd* (Dimeşk: Müessesetü'l-Galâyinî, 2011).

⁸⁷ Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 10.

⁸⁸ Ömer Dumlu, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış* (İzmir: Anadolu Yayınları, 1999), xvi.

⁸⁹ Hüseyin Atay, *Kur'an'daki İlkeler* (Ankara: Atay Yayınları, 2000).

kaldırarak Kur'an-ı Kerim'in insanlığa gösterdiği temel hedefleri ve yasaları topluca bir arada bulma imkânı sunmayı hedeflemektedir.⁹⁰

2. 3. 4. Kavram Çalışmaları

Kur'an'ın başlıca konularına yönelik çalışmalardan bir diğer tür, kavram çalışmalarıdır. Burada kastedilen Kur'an'ın temel kavramlarını bir arada ele alan çalışmalardır.

Kur'an kavramları çalışmalarının iki şekilde yapıldığını söyleyebiliriz. Bazı kavram çalışmaları, merkezi/en önemli kavramları ele alıp açıklamaktadır. Örnek vermek gerekirse, İzutsu *Kur'an'da Tanrı ve İnsan* adlı eserinde Kur'an'ın, her biri belli bir semantik alan oluşturan zıt kavramlara dayalı birçok-katmanlı sisteme sahip olduğunu ve bu sistemin ilk ve en önemli zıtlığının Allah ve insan arasındaki ilişki olduğunu belirtir. Böylece İzutsu, bu iki temel kavram üzerinden Kur'anî dünya görüşünü sunmayı hedefler.⁹¹ Bir diğer örneğimiz de Mevdûdî'nin *Kur'an'ın Dört Temel Terimi* adlı eseridir. Kendisi eserin girişinde; "ilah", "rab", "din" ve "ibadet" terimlerinin Kur'an terminolojisinde temel bir öneme sahip olduğunu ifade etmektedir.⁹²

Bazı kavram çalışmaları biraz daha kapsamlı olup Kur'an'da öne çıkan birçok kavramı ele alıp izah ederler. Bu eserler birçok kavramı sözlük manaları ve Kur'an içerisinde kazandıkları anlamlar ile sunarlar. Buna türe bir örnek, Muhammed Esed'in *The Message of The Qur'an* adlı eserinden derlenerek oluşturulan, *Kur'an Kavramları* adlı çalışmadır. Bu eserde, Esed'in çalışması içerisinde izah edilen kavramlar alfabetik olarak derlenmiştir.⁹³ Kavram veya konu ile kayıtlı Kur'an sözlükleri de kavram çalışmaları kapsamında değerlendirilebilir. Mustansır Mîr'in *Kur'anî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü* adlı çalışması bu noktada bir örnek olabilir.⁹⁴

Kavram çalışmalarından bazıları da ansiklopediktir. Yukarıda andığımız Ahmed Kalkan'ın *Ansiklopedik Kur'an Kavramları* başlıklı çalışması, alfabetik olarak Kur'an'ın kavram niteliği taşıyan tüm kelimelerinin ele alındığı kapsamlı bir çalışmadır.

2. 3. 5. Kur'an'ın Maksatlarına Yönelik Eserler

Kur'an'ın başlıca konularına yönelik diğer bir çalışma türü, Kur'an'ın maksadını veya maksatlarını belirlemeyi amaçlayan eserlerdir. Kur'an'ın maksatlarının muhtevasına ışık tutabileceği kimi çalışmalarda dile getirilmektedir.⁹⁵

Şehmus Demir'in *Kur'an'ın Temel Hedefi* adlı çalışması, Kur'an'daki bütün konuların etrafında dönüp dolaştığı temel konunun ne olduğu konusuna açıklık

⁹⁰ Bk. Süleyman Ateş, *Kur'an Prensipleri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996).

⁹¹ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. Mehmet Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 122-124.

⁹² Seyyid Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi*, çev. Mahmut Osmanoglu (İstanbul: Özgün, 2000), 9.

⁹³ Muhammed Esed, *Kur'an Kavramları*, haz. Ömer Aydın-Ertuğrul Özalp (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016).

⁹⁴ Bk. Mustansır Mir, *Kur'anî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: İnkılab Yayınları, 1996).

⁹⁵ Çalışkan, *Tefsir Usulü*, 111.

getirmek ve Kur'an'ın bu bilinçle okunmasına katkı sağlamak gayesiyle kaleme alınmıştır. Yazar, söz konusu odak konunun "Allah" olduğunu belirtmekte ve çalışmasını bu merkezde oluşturmaktadır.⁹⁶

Kur'an'ın maksatlarını sûre eksenli ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. Buna örnek olarak Abdullah Mahmud Şahhâte'nin *Ahdâfû külli sûretin ve mekâşidühâ fi'-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eseri gösterilebilir.⁹⁷

Değerlendirme ve Sonuç

Kur'an muhtevasına dair bazı açıklamalar bizzat Kur'an, Sünnet ve Selef âlimlerinden gelmiştir. Klasik dönemdeki kimi çalışmalarda çeşitli vesileler ve farklı ifadelerle Kur'an muhtevasına değinilmiştir. Klasik dönemde Kur'an muhtevasını ele alan bazı müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Günümüzde ise Kur'an muhtevasına yönelik çalışmalar özel bir ilgi alanı olmuştur. Başta Kur'an muhtevasını tanıtmayı amaçlayan eserler olmak üzere, gerek Kur'an'ın bütün muhtevasına yönelik çalışmalar gerek Kur'an'ın başlıca konularına yönelik çalışmalar telif edilmektedir.

Kur'an muhtevasına yönelik müstakil çalışma metotlarını tespit amacıyla yaptığımız incelemede ulaştığımız çalışma türlerini şöyle kategorize edebiliriz:

1. *Betimleyici/teorik eserler*. Söz konusu eserler ya Kur'an'ın yapısı ve içeriği arasındaki ilişkiyi incelemekte ya da tarihsellik vb. konular çerçevesinde Kur'an muhtevasını analiz etmektedir.

2. *Kur'an'ın bütün muhtevasına yönelik eserler*: Kur'an Ansiklopedileri, fihrist türü çalışmalar (Konularına göre ayrılmış mealler, tefsir fihristleri ve tevbîb çalışmaları dahil), Kur'an'ın konulu tefsiri çalışmaları (Kur'an bütünlüğüne yönelik çalışmalar dahil) ve sîret eksenli okumalar. Bazı tefsirler de âyetleri konu başlıkları altında tefsir ederek bir nevi fihrist veya konu bütünlüğü tespiti sunmaktadır.

3. *Kur'an'ın başlıca konularına yönelik eserler*: Küçük hacimli Kur'an ansiklopedileri, ana konuları tespit eden eserler (âyet seçimleri içeren eserler ve konulara göre renkli Mushaf'lar dahil), Kur'an'ın prensipleri/ilkelere yönelik eserler, Kur'an'ın maksatlarına yönelik eserler ve kavram çalışmaları.

Kur'an muhtevasını sunma noktasında, hangi çalışma türlerinin öne çıktığı/çıkabileceği, cevaplanması zor bir sorudur. Kur'an'ın başlıca konularına yönelik eserler okuyucular/araştırmacılar için giriş niteliğinde iken Kur'an'ın bütün muhtevasına yönelik eserler Kur'an muhtevasını tamamıyla sunmaya çalışan geniş kaynaklardır. Dolayısıyla bu eserler daha çok tefsir sahasında altyapı sahibi olanlara veya Kur'an muhtevasına ilgi duyan araştırmacılara hitap etmektedir. Kur'an'ın bütün muhtevasına yönelik eserlerden, fihrist türü eserlerde "başvuru eseri olma" özelliğinin baskın olduğunu söylemek mümkündür. Ansiklopediler, Kur'an'ın tamamını ele alan konulu tefsirler ve sîret eksenli okumalar hem başvuru kaynağı niteliğinde olan; aynı zamanda da sistematik bilgi veren telifler olarak değerlendirilebilir. Kur'an ansiklopedileri hem konu hem kavram hem de sure eksenli başlıklar içermeleri açısından, farklı yönlerden Kur'an muhtevasını tanıma

⁹⁶ Şehmus Demir, *Kur'an'ın Temel Hedefi*, 4. Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 2016).

⁹⁷ Abdullah Mahmud, Şahhâte, *Ahdâfû külli sûra ve mekâşidühâ fi'-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1976).

imkanı sunmaktadır. Kur'an'ın başlıca konularına değinen eserler de farklı açılardan artılara sahip gözükmetedirler.

Kur'an içeriğine ilgi duyan araştırmacıların, her üç türe de başvurusu gerekebilir. Bir okur öncelikle, Kur'an'ın mahiyeti ve muhtevası arasındaki ilişkiyi ele alan betimleyici/teorik eserlerden fikir edinebilir. İkinci adım olarak, Kur'an'ın başlıca konularına yönelik çalışma türleri aracılığıyla Kur'an'ın temel ve talî konuları hakkında fikir edinebilir. Böylece Kur'an içeriğine dair bilgi edinen araştırmacılar, üçüncü adımda başvuru kaynaklarından ve ansiklopedik eserlerden istifade ederek Kur'an kültürünü geliştirebilir.

Kur'an'ın mahiyetine dair nasıl bir algı varsa, muhteva analizi de söz konusu algıya göre şekillenecektir. Örneğin, Kur'an'ı tamamen siyerle ilişkili bir vahiy derlemesi olarak gören bir yaklaşım sîret eksenli okumaları daha çok benimseyecektir. Kur'an'ı bütünlüğe sahip sistematik bir kitap olarak benimseyen okurlar için ise tenâsüb merkezli çalışmalar öne çıkabilir. Diğer taraftan Kur'an'ı hem siyerle iç içe gören hem de bütünlüğe sahip bir metin olarak değerlendiren okurlar her iki tür eserlerden de aynı anda istifade edebilir.

Kur'an muhtevasına yönelik çalışmalardan bir kısmı, sunduğumuz taksiminden birden fazla başlığıyla ilişki içerisinde olabilir. Örneğin, Süleyman Mollaibrahimoğlu'nun eseri; ana konu, fihrist ve sûre merkezli konulu tefsir özelliklerini adeta birleştirir. *Tebvîb* türü eserler ana konuları da başlık olarak sunmaktadır. Yine, Kur'an'ın başlıca maksatlarını, ilkelerini veya kavramlarını ele alan çalışmalar 'ana konular'; maksatlar, ilkeler ve kavramlar üzerinden verebilmektedir. Dolayısıyla taksimimiz eserlerin genel çerçevesine göre oluşturulmuştur.

Kur'an muhtevasının mahiyeti ve kapsamı, konulu tefsir ve bilimsel tefsir tartışmaları gibi farklı alanlarda tahlil edilmektedir. Fakat Kur'an muhtevası günümüzde özel bir ilgi alanı olduğu için, müstakil olarak incelenmesi gereken bir bahistir. Bu çalışmada tespit ettiğimiz telif türleri Kur'an içeriği incelemeleri noktasında göz önünde bulundurulmalıdır. Kur'an muhtevasına dair telif türleri ve tüm teliflerin tespiti, bibliyografik ve metodolojik açıdan daha farklı çalışmalarca ele alınmalı ve detaylandırılmalıdır. Bu noktada, belli başlı kavram veya konuyu ele alan müstakil konulu tefsir çalışmalarının envanterinin çıkarılması da Kur'an muhtevası ile ilgili farklı açılar sunabilecektir. Kur'an muhtevası ile ilgili yeni çalışmalar tefsir ilminin farklı meselelerine katkıda bulunabilecek ve Kur'an içeriğine ilgi duyan araştırmacılara da rehberlik edebilecektir.

Kaynakça

- Albayrak, Halis. *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*. İstanbul: Şule Yayınları, 2011.
- 'Aliyyü'l-Kârî, Molla, *Şerhü'l-fıkhi'l-ekber*. thk. Mervan Muhammed eş-Şa'âr. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2016.
- 'Asar, Subhî Abdurraûf. *el-Mu'cemü'l-mevzû li Âyâtî'-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.
- Abay, Muhammet. "Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012), 390-437.

- Abdulbâki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007.
- Akdemir, Salih. *Son Çağrı Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Amir-Moezzi, Mohammad Ali (ed.). *Dictionnaire Du Coran*. Paris: Robert Laffont, 2007.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'daki İlkeler*. Ankara: Atay Yayınları, 2000.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an Ansiklopedisi*. İstanbul: Kur'an Bilimleri Araştırmaları Vakfı (KUBA), ts.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar, ts.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an Prensipleri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996.
- Aydar, Hidayet. "Cumhuriyet Dönemi Tefsir Çevirileri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012), 165-229.
- Bakkalbaşı, Erdoğan. *Kur'an'daki Buyruk ve Yasaklar*. İzmir: Tesav Yayınları, 1995.
- Bereketzade, İsmail Hakkı. *Necâib-i Kur'aniye*. İstanbul: Yeni Zamanlar, 2002.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Şuabu'l-İman*, thk. Abdülalî Abdülhamid Hâmid, Muhtâr Ahmed en-Nedvî. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'an (Literatür)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/417-422. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'an-ı Kerîm'i Bilmek", *İslam'a Giriş/Gençliğin İslam Bilgisi*. 118-132. ed. Hayati Hökelekli. Ankara: DİB Yayınları, 2007.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmu'-Kur'âni'l-hakîm-et-Tefsîru'l-vâdih hasebe tertîbi'n-nüzûl*. 3. Baskı. Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdet'il-Arabiyye, 2010.
- Çalışkan, İsmail. "Kur'an Muhtevasının Epistemolojik Taksimi-Kur'an'da Her Bilginin Var Olduğu Söylemine Eleştirel Bir Yaklaşım-". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/1 (2003), 235-248.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Çalışkan, İsmail. *Kur'an'da Din Kavramı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Çelik, Hüseyin. *Kur'an'da Nifak*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Demir, Şehmus. *Kur'an'ın Temel Hedefi*. 4. Baskı. Ankara: Fecr, 2016.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: İFAV, İstanbul 2010.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV, 2011.
- Dereli, Muhammed Vehbi. *Kur'an Muhtevası ve Yorumu*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2011.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *Konulu Kur'an-ı Kerîm Tefsiri (Örnek Fasikül)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2001.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Tanrı Buyruğu Kur'ân-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsiri*. İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1980.
- Dumlu, Ömer. *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*. İzmir: Anadolu Yayınları, 1999.
- Durmuş, Zülfikar. *Kur'an'a Göre Kur'an*. İstanbul: Rağbet, 2012.

- Elik, Hasan. "Nüzûl Dönemini Esas Alan Bir Tefsir Çalışması Olarak 'Tevhit Mesajı' ve Kur'an'a Çağdaş Yaklaşımlar". *Kur'an'ı Anlama Yolunda: Kuramer Konferansları -I*, ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Kuramer, 2017, 89-108.
- Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser, 1982.
- Eren, Ali Cüneyt. "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009), 129-152.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Kavramları*. haz. Ömer Aydın - Ertuğrul Özalp. İstanbul: İşaret, 2016.
- Fazlur Rahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu, 2014.
- Gazâlî, Ebû Hâmid et-Tûsî. *Cevâhirü'l-Kur'an*. thk: Muhammed Reşid Rıza el-Gabbânî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-'Ulûm, 1986.
- Gazâlî, Muhammed. *Naḥve tefsîrin mevḏûiyyin li süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1995.
- Gökkır, Bilal. "Konulu Tefsir: Hedef, İmkan ve Sınırları". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökkır vd. 455-466. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Gözeler, Esra. "Konulu Tefsir". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. 1/231-243. ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak. Ankara: Otto, 2015.
- Gülle, Sıtkı. *Konularına Göre Kur'an Âyetleri*. İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım, 2010.
- Güneş, Cengiz. *Kavram ve Olgu Yönüyle Kur'an'da Ticaret*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2019.
- Hevvârî, Hûd b. Muḥakkem. *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*. thk. el-Hâcc eş-Şerîfî. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1990.
- Ḥicâzî, Muhammed Mahmûd. *el-Vaḥdetü'l-mevḏûiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, 1970.
- Ḥicâzî, Muhammed Mahmûd. *et-Tefsîru'l-Vâḏiḥ*. Beyrut: Dâru'l-Cîli'l-Cedîd, h. 1413.
- el-İşfehânî, er-Râğîb. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*. Thk. Şafvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2014.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Me'âfirî el-İşbîlî, Ḳânûnüt-te'vîl. Thk. Muhammed es-Süleymânî. Cidde-Beyrût: Dâru'l-Kible li'ş-Şekafeti'l-İslâmiyye, Müessesetü 'ulûmi'l-Kur'an, 1986.
- İnteraktif Okuma. "Kuran Fihristleri". Erişim 20 Ağustos 2020. <http://www.interaktifokuma.org/bc-fhrs-icerik.html>.
- İbn Cüzey. *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. Mehmet Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Kahveci, Ali Osman. *Kur'an-ı Kerîm Hakkında Hazırlanan İndeksler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Kalkan, Ahmed. *Ansiklopedik Kur'an Kavramları ve Güncel Yansımaları*. İstanbul: Kalemder, 2011.
- Kara, Osman. *Kur'an'da Cehennem*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2014.

- Kara, Ömer. *Tefsir Tetkikleri II*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Karaca, Abdullah. *Kur'an Muhtevası Bağlamında Kur'an Ansiklopedilerinin Tahlil ve Değerlendirmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Karagöz, Mustafa. "Dil Merkezli Tefsir Çalışmaları", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. 1/323-356. ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak. Ankara: Otto, 2015.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.
- Karayiğit, Hasan. *Kur'an Bugün İnseydi Muhtevası Ne Olurdu?*. İstanbul: Köprü Kitapları, 2011.
- Karlığa, H. Bekir, "Gazzâlî (Eserleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/518-530. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Kaya, Mesut. "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği -Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, c. XIII, sa. 3, (Kış, 2013), 9-31.
- Keskioglu, Osman. *Nüzulünden İtibaren Kur'an-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*. 21. Baskı, İstanbul: Ensar, 2014.
- Mevdûdî, Seyyid Ebü'l-A'lâ. *Kur'an'ın Dört Temel Terimi*. çev. Mahmut Osmanoglu. İstanbul: Özgün, 2000.
- Mir, Mustansır. *Kur'anî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*. çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: İnkılab Yayınları, 1996.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Kur'an Mesajı*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 1995.
- Muhannâ, Ahmed İbrahim. *Tebvîbu âyi'-Kur'ânî'l-Kerîm mine'n-nâhiyeti'l-mevdû'iyye*. Kahire: Dâru's-Şa'b, ts.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîr-u Mukâtil b. Süleyman*. thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Okumuş, Mesut. *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu İmam Gazâlî Örneği*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu, Yayınları, 2017.
- Özalp, Ertuğrul. *Türkçe Mealler İçin Alfabetik Fihrist*. İstanbul: İşaret, 2012.
- Özsoy, Ömer – Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)*. Ankara: Ankara Okulu, 2016.
- Öztürk, Abdülvehhab. *Kur'an-ı Kerîm Fihristi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur'an-ı Kerim Ansiklopedisi*. İstanbul: Hürriyet, 1990.
- Paçacı, Mehmet. *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Şa'îdî, Abdulmute'âl. *en-Nazmü'l-Fennî fi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, ts.
- Sa'id, Abdussettar Fethullah. *el-Medhal ile't-tefsîri'l-mevdû'î*. Kahire: Dâru't-Tevzî' ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, 1991.
- Salih, Muhammed Zeki. *et-Tertîb ve'l-beyân 'an tafsîli âyi'-Kur'ân*. Bağdad: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1979.

- Süyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî 'ulûmi'-Kur'ân*. Thk. Fevvâz Ahmed Zümerli. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 2005.
- Süyûtî, Hâfız Ebû Fadl Celâluddîn 'Abdurrahmân, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr-i bi'l-me'sûr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Süyûtî, Hâfız Ebû Fadl Celâluddîn 'Abdurrahmân. *el-İklîl fi'stinbâti't-tenzîl*. thk. el-Ğumârî. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Şahhâte, Abdullah Mahmud. *Ahdâfû külli sûra ve mekâşidühâ fi'-Kur'ânî'l-Kerîm*. Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l'Âmme li'l-Kitâb, 1976.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: Beyan, 2011.
- Şîrâzî, Nâşîr Mekârim. *Nefeĥâtü'-Kur'ân*. Kum: Medresetü'l-İmâm Ali b. Ebî Talib, h. 1426.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuĥsin et-Turkî, Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Taşkın, Hikmet. *Kur'an Bize Ne Diyor?*. İstanbul: Madve Yayınları, 1989.
- Türcan, Selim – Gezer, Süleyman. "Fıkhi Tefsir Geleneği", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. ed. Mehmet Akif Koç - İsmail Albayrak. 1/185/204. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Ünsal, Hadiye. *Erken Dönem Mekki Sûrelerin Muhteva Tahlili*. Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Yıldız, İbrahim. *Kur'ân'da Sebilüllaĥ Kavramı*. Bursa: Emin Yayınları, 2015.
- Yılmaz, Hasan. "Kur'an'ın Ana Konularına Dair Bazı Tasnifler". *Kur'an'ın Nüzulünün 1400.Yılı Anısına Diyanet İlmî Dergi Kur'an Özel Sayısı*. 2. Baskı. 299-314. Ankara: DİB, 2012.
- Yılmaz, Hasan. *Kur'an ve Muhtevası (Tematik ve Sistematik Bir İnceleme)*. Ankara: Fecr, 2008.
- Yüksel, Nevzat. *Konularına Göre Kur'an-ı Kerîm Fihristi*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2000.
- Zaĥzûĥ, Abdu's-Şabûr. *Mu'cemü'l-a'lâm ve'l-mevzû'ât fi'-Kur'ân'ı'l-Kerîm*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1968.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burĥân fî 'ulûmi'-Kur'ân*. thk. ed-Dimyâtî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.